

ההחמצה הגדולה של הדמוקרטיה הישראלית: הזיכרון הטראומטי כמורשת של מחאות ואדי סאליב

הנרייט דהאן כלב, אוניברסיטת בן גוריון

הקדמה

תגובותיו של הממסד כלפי פעולות המחאה בוואדי סאליב (1959) וההפגנות של "הפנתרים השחורים" במוסררה (1971), לא היו מוגבלות לפעולות של שמירה על הסדר ועל הביטחון הציבוריים. בשני המקרים הפגינו הן מוסדות המדינה והן הציבור והעיתונות יחס ביקורתי ונוקשה כלפי קומץ אנשים - יחס שחרג בהרבה מממדי האירועים. המשטרה, בתי המשפט, התקשורת, הכנסת, הממשלה, השלטון המקומי, ועדות החקירה, הציבור המזרחי והאשכנזי ואפילו יהדות התפוצות - כל אלה נקטו עמדות שדנו את המחאות לכף החובה. על גילויי האלימות המשטרה לא התקשתה להתגבר, אבל היא הוסיפה וביצעה מעצרי מנע וענתה בשלילה לבקשות להפגין בטענה של הפרות לסדר הציבורי. מתח זה בין היקפם המצומצם יחסית של המאורעות ובין עוצמת התגובות אליהם בכל ערכאה אפשרית, מעורר שאלות באשר למשמעותם של המאורעות לחברה הישראלית והשלכותיהם עליה, וכן בנוגע למקומה של המחאה החברתית בדמוקרטיה הישראלית.

מאמר זה, שבוחן את האירועים כיובל שנים אחרי מאורעות ואדי סאליב ו-38 שנים אחרי הפנתרים השחורים, לא נועד לחקור את הסיבות שהביאו להתפרצויות או את השלכותיהן על החברה. אף שאך מעט נכתב בתחום זה,¹ כאן מטרתי לעיין במשמעויות התרבותיות והפוליטיות של המתח בין המאורעות ובין הזעזוע שהם גרמו, ולהעריך את הטראומה שהם הותירו בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

מאורעות ואדי סאליב והתפרעויות הפנתרים השחורים - שהתחוללו כ-11 שנים מאוחר יותר - דומים באופן מפתיע לא רק בתכנים החברתיים של המחאות והעילה שסביבה הם התפרצו, אלא גם בנסיבות שהביאו להתפרצות, באירועים עצמם, באופן הטיפול בהם ובהשלכותיהם על החברה הישראלית. אפשר שמנקודת מבט זו ניתן לקבוע שהדמיון ביניהם, הן בנוגע לגורמים ארוכי הטווח והן בנוגע לגורמים קצרי הטווח, מלמד על היווצרותו של דפוס פוליטי שראוי ללמוד ממנו על הבאות. טענת היסוד של מאמר זה היא כי באירועים אלה ניתנה למדינת ישראל ההזדמנות להיפתח לדמוקרטיה ולמיסוד של זכויות המחאה וההתארגנות בה, אבל הזדמנות זו הוחמצה.

---

¹ שני ספרים, שלושה מאמרים ושני דוקטורטים. יצוין כי לפני כתיבתו של מחקר זה לא נעשה שום דוקטורט, ובנמצא הייתה רק עבודת המוסמך של דבי ברנשטיין שנכתבה על הפנתרים השחורים (האוניברסיטה העברית, 1976).

מההשוואה בין המאורעות עולה זהות שמאפשרת לעקוב אחר כמה מן ההשלכות החשובות ביותר לאופן שבו כוננו מוסדות המדינה את דרכי התגובה למחאה, בכללן מיסוד של דפוסי הדיכוי בישראל, צמיחה של מנגנוני פיקוח ושליטה על יזמות של חופש ההתארגנות, ומידת הלגיטימציה שניתנה לחופש הביטוי. את התמסדותם של דפוסים אלה יברר המאמר בעזרת השוואה בין הנסיבות, האירועים והתגובות להם, ובתוך כך יעמוד על מאפייניהם בהקשר שכאן אכנה אותו בשמו העממי: "השד העדתי". ראוי להדגיש שבתקופות המתוארות כאן עדיין לא היה המושג "שד עדתי" קיים כלל, שכן טענת האפליה העדתית הייתה בבחינת טאבו עד לאחר שוך ההפגנות של הפנתרים השחורים, כלומר עד שנות השמונים. ואולם נוכחותו של "השד" במהלך ההתרחשויות הייתה בבחינת "הפיל שבחדר" - הכול נגעו בו, אבל איש לא קרא בשמו. המאמר מבוסס על מחקר שעשיתי בשנות השמונים באוניברסיטה העברית.²

א. הנסיבות בישראל ובעולם שהביאו לידי התפרצויות המחאה³

התבוננות בנסיבות שהביאו לשני האירועים מלמדת שכל מקריות לא הייתה כאן. המציאות החברתית-כלכלית בוואדי סאליב ב-1959 ובמוסררה ב-1971 מן הצד האחד, והנסיבות הבין-לאומיות, הכלכליות, הביטחוניות והפוליטיות בישראל בשנים אלה מן הצד האחר – כל אלה מגלים ששתי התקופות דמו עד מאוד זו לזו.

תהליכי הקיטוב בישראל של שנות החמישים ששיאם ב"מאורעות ואדי סאליב"

ב-1959 הייתה ישראל מדינה עצמאית כבר 11 שנים. משנות הצנע ומעליית ההמונים היא התאוששה בעזרת כספי השילומים מגרמניה והתרומות שזרמו מיהדות העולם, ואלה הביאו לידי שינויים במעמדם של מקצת העולים משארית הפלטה - אנשים שלא הגיעו מארצות ערב ומארצות האסלאם. מעמדה של ישראל בעולם התחזק בזכות היכולת הטכנולוגית החקלאית שפיתחה ושהתגלתה בשנות החמישים המאוחרות כאחת המתקדמות בעולם, וייצוא של ידע וטכנולוגיה בתחום זה העניק לה תנופה כלכלית ופתח לפניו שווקים חדשים. בתוך כך התחזק גם החיבור בין כלכלה לפוליטיקה בתוך המערכת הפוליטית הישראלית. התנופה הכלכלית לוותה בחיזוק של התמיכה הבין-לאומית ובפיתוח קשרים דיפלומטיים בעיקר עם מדינות אפריקה, שזכו בזו אחר זו לעצמאות. גם במזרח התיכון מעמדה של ישראל התחזק, שכן מעצמות המערב, שעדיין היו נתונות בעיצומה של המלחמה קרה, ראו בה אי דמוקרטי יחיד במזרח התיכון ותמכו בה. לאחר מלחמת

---

² ה' דהאן קלב, **מערכות התארגנות עצמית: ואדי סאליב והפנתרים השחורים - השלכות על**

המערכת בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1991

³ הדברים מבוססים על **דברי הכנסת**, דוח ועדת עיצוני, עיתונות התקופה, תכתובת רשמית בין הרשויות, דוחות של משרדי ממשלה וכן ראיונות. לפירוט ותיעוד מלא ראו בעבודת המחקר המקורית.

סיני שררה בה רגיעה ביטחונית יחסית מהתקפות הפדאיון, וגם מצב זה תרם לאפשרות פיתוחה של הכלכלה. המדיניות הכלכלית הייתה אפוא "עם הפנים לייצור" ולצמיחה, והמדינה עודדה השקעות על ידי מלוות וסובסידיות שמטרתן הייתה לשמור על התנופה. לנוכח מגמה זו באה לקצה מדיניות "העבודות הזומות", ו"פועלי הדחק" שהיו מועסקים במסגרתה נפלטו אל שוק העבודה. גלי העלייה הגדולים - מארצות ערב והאסלאם ושארית הפלטה מאירופה - שנמשכו עד 1956, הצטמצמו, והעולים במעברות כבר עברו ל"בלוקון" או המתינו לתורם ברשויות המשכנות. ההתפרצויות בוואדי סאליב באוגוסט 1959 היו בעיצומה של מערכת הבחירות לכנסת הרביעית, שעתידה הייתה להיבחר לקראת נובמבר. בבחירות הקודמות נחלשה מפא"י ובכוחה חל כרסום מתמיד בעקבות האי-אמון שיצר "העסק הביש" המתמשך, ועל כן הפעם ניהלה המפלגה מערכת בחירות קשוחה. במסגרת זו היא גם ניצלה את גלי הניצחון במבצע קדש, ו"הצניחה" לפוליטיקה את רמטכ"ל המבצע, משה דיין, כדי לסייע בגיוס של קולות הבוחרים. חיפה הייתה באותם ימים "חיפה האדומה", ובראשה עמד אז אבא חושי, איש מפא"י, אחד מראשי הערים הדומיננטיים ביותר של המפלגה. בעיר התנהל מאבק איתנים על קולותיהם של פועלי הנמל, שרובם היו עולים מארצות צפון אפריקה. מטעם המפלגה היה מעורב במערכה יוסף אלמוגי, חיפאי בעצמו, שכמי שהיה מזכיר מועצת פועלי חיפה בהסתדרות הכיר את נבכי הנמל על בוריים. עתה עמד בראש "פלוגת הפועל" של מפא"י - שומרי הסדר של המפלגה, שנעו ברחבי הארץ ונכחו במוקדים שבהם נערכה פעילות מפלגתית.

ההתחזקות הכלכלית של ישראל בתקופה זו באה לידי ביטוי לא רק בהתגברות האבטלה של "פועלי הדחק", אלא גם בהתעשרויות קלות של בני המעמד הבינוני. כך התחדד גם בחיפה הקיטוב בין השכונות הסמוכות ואדי סאליב והדר הכרמל: כאן שכונת העוני, שבה חיו תושבים שכבר זוהו כ"ישראל השנייה", וכאן השכונה הבורגנית, העשירה והמאוכלסת בעיקר תושבים ממוצא אירופי; כאן העמקה של המחסור והעוני, וכאן שגשוג שנשקף בכוח הקנייה ובחלונות הראווה. בוואדי סאליב חיו כ-15 אלף תושבים, רובם יוצאי מרוקו. זו הייתה שכונה ערבית שבתיה ננטשו ב-1948 ורשויות הקליטה עודדו את העולים לבוא ולהשתכן בה עוד לפני מצוקת הדור, שמאוחר יותר הולידה את מדיניות האוהלים והמעברות. יושבי הוואדי היו אפוא "עולים ותיקים", שנענו לקריאה ובאו בגל העלייה הראשון של 1949, רובם צעירים בשנות השלושים לחייהם, בעלי משפחות צעירות וכן רווקים. תושבים אלה חיו זה שנים אחדות בצפיפות רבה ובתנאים מחפירים בכל הנוגע לסניטציה ולתשתיות, והטחב בבתים והתחזקה הירודה הביאו לידי תחלואה רבה בקרב הדיירים. יתרה מזאת, רבים מן המפרנסים היו מובטלים, והנשירה מבתי הספר גבוהה. השכונה הייתה משני עברי כביש, והיו בה בתי כנסת רבים, כמה חנויות, בית קפה וכן מועדון שבו התקיימו הפעילויות הפוליטיות של המפלגות. למפא"י היה בשכונה תא של פעילים, ורק"ח, המפלגה הקומוניסטית, הקרינה לעתים סרטים במועדון. גם ארגון עולי צפון אפריקה היה פעיל בשכונה, ובראשו המנהיג המקומי דוד בן-הרוש. באותם ימים, לאחר תקופה ארוכה שבה דעתו לא הייתה נוחה מיחסה הנצלני של מפא"י, החליט בן-הרוש לפרוש, להקים את "התאחדות עולי צפון אפריקה", ולרוץ לכנסת ברשימה נפרדת. הוא גם ניסח מצע לקראת

הבחירות: (א) להגן על העולים מצפון אפריקה; (ב) לחסל את האפליה העדתית; (ג) לסייע למובטלים ולסובלים ממצוקות של דיור ופרנסה. תמונה זו של חיפה ב-1959 אינה שונה בהרבה מזו של ירושלים ב-1970.

תהליכי קיטוב בישראל של שנות השישים ששיאם במוסדרה של הפנתרים השחורים

מאז תום מלחמת ששת הימים נהנתה ישראל ממה שכונה "הבום הכלכלי". בתקופה שלפני המלחמה היה בישראל מיתון כלכלי קשה ואף משבר עלייה, ושנת 1965 למשל, הייתה בסימן של עלייה שלילית, כלומר מספר היורדים, בעיקר ממוצא מזרחי, היה גדול ממספר העולים. ביוני 1967, עם גלי הניצחון במלחמה, התהפך המצב באחת. הניצחון הצבאי הביא לידי התעניינות של מעצמות המערב בעוצמת התעשייה הצבאית של ישראל, נחתמו חוזים לייצוא של תעשייה כבדה ותעשייה ביטחונית, ואלה לא רק אוששו את הכלכלה, אלא גם העניקו לה תנופה אדירה. תקציב הביטחון נסק לגבהים שלא נודעו כמותם ועמד על 40% מתקציב המדינה, והעבודות הגדולות בביצורים לאורך תעלת סואץ (קו בר-לב) וסלילת הכביש לשארם א-שייח' – עבודות שהחברות הציבוריות הגדולות כמע"צ ומקורות התקשו לעמוד בהן – דחפו לשוק יזמים פרטיים של עבודות בנייה, תשתית ועבודות עפר. גם ההשקעה בתחומים אלה העצימה את התנופה הכלכלית, ובעיקר יצרה שכבה של מתעשרים חדשים. הבנייה בשטחים הכבושים, שם יושמה מדיניות של הקמת התנחלויות (שכונן אז "מיצפורים" ו"היאחזויות"), תרמה גם היא לשגשוגן של חברות הבנייה, עבודות העפר והתשתית.

זאת ועוד. הניצחון במלחמה עורר גלי אהדה ורגשות לאומיים של יהודים רבים ברחבי העולם, והם הגיבו בהזרמה של תרומות גדולות מתמיד ואף בהחלטה לעלות לישראל. לאחר המלחמה ניצלה ישראל את ההזדמנות ופיתחה מדיניות קליטה לעולים מארצות הרווחה, שמטרתה הייתה להתחרות על לבם בהטבות כלכליות. עד אז הייתה העלייה בידיה של הסוכנות היהודית, ועתה עברה לאחריותו של המשרד הממשלתי החדש - משרד הקליטה - שתוקצב בנדיבות לשם כך. המדיניות זכתה לכינוי "וילה וולוו", שכן מיד עם בואם קיבלו העולים בתים מרווחים, מכוניות ומוצרים בני קיימא במחירים מסובסדים. משרד הקליטה עסק רבות גם בהצלתם של "אסירי ציון", יהודים תושבי ברית המועצות וגרורותיה שנאבקו מאחורי מסך הברזל על זכותם לעלות לישראל, והיו מצויים בסכנות של מאסר ועינויים במחנות הסגר בסיביר. גם אלה זכו ל"וילה וולוו" מיד עם בואם. כך עם ירידתם מהמטוס של גרישה פייגין וסילביה זלמנסון – אסירי ציון שנכלאו ועונו בברית המועצות במאבק על זכותם לעלות לארץ – התקבל כל אחד מהם בטקס ממלכתי, ואת החברה הישראלית שטף גל חדש של התעוררות ציונית.

השטחים הכבושים סיפחו לישראל יותר מחצי מיליון ערבים, ואלה תפסו עד מהרה את פלח העובדים הבלתי מקצועיים בשוק העבודה. הם איישו מקצועות עתירי מלאכה ומעוטי הכנסה במשק כבניין, שוליות, מכונאות טכנאות ושירותים, ובה בעת בקרב האוכלוסייה היהודית גאתה האבטלה. עתה סירבו המובטלים לקבל כל עבודה, שכן הם חשו שבעבודות אלה יהיה משום הצטרפות לציבור הערבי הכבוש. יתרה מזאת, לשלטון הייתה זו שעת כושר ליישב את השטחים

הכבושים, שכן זה גם "ייהד את השטחים", וגם סיפק פתרון לבעיות הממושכות של מצוקות הדיור במעברות ובשכונות העוני. תהליך זה אמנם היה אטי למדי, וכאן מדובר רק בניצניו, אבל מי שנענה לו היו הזוגות הצעירים שחיו במצוקה קשה בבתי הוריהם בשכונות העניות בערים הגדולות ובעיירות הפיתוח.

לנוכח המתח הכלכלי והשגשוג ואל מול ההתמודדות עם סוגיית הכיבוש הטרי התפתח בזירה הציבורית ויכוח נרחב בשאלות אידאולוגיות עמוקות, ובכללן השאלה שהוצגה לראשונה: "האם הציונות סיימה את תפקידה?" או "האם יש להכניס את הציונות למרכאות?". ערכים שנחשבו נכסי צאן ברזל של הציונות כגון העבודה העברית, "עוד דונם ועוד עז", העלייה לישראל, קולקטיביזם והסתפקות במועט איבדו את ההגמוניה שלהם, הפכו נושא לוויכוח וקיבלו משמעויות חדשות ואקטואליות: תומכי העבודה העברית ראו בכוח העבודה הערבי חוטבי עצים ושואבי מים שמסכנים את חוסנה המוסרי של החברה; המצדדים בהתנחלויות נאחזו בגישה ולפיה גם האבות המייסדים הקימו את מדינת ישראל מתוך מדיניות של השתלטות על האדמות צעד אחר צעד, ועתה צידדו במדיניות זו; וההתעשרויות המהירות הרחיבו את המעמד הבורגני הגבוה, וזה ניהל אורח חיים נהנתני וראוותני. כל אלה קעקעו את הערכים של הסתפקות במועט, קולקטיביזם ושוויון, שעד כה הציונות העלתה על נס.

ובשוליים הגיעו לישראל הדים של השמאל החדש, הנאו-מרקסיסטי. בשנים 1968-1970 שטפו את אירופה גלים של מרד סטודנטים (ובראשו דני האדום), תנועות טרור פוליטיות כבאדר מיינהוף והבריגדות האדומות, ומחאות שקראו לפירוקו של הנשק הגרעיני. ארצות הברית הייתה שקועה עד צוואר במלחמת וייטנאם, תנועות המרי של ילדי הפרחים קראו "Make love not war", התנועות לשוויון הזכויות לשחורים קראו "Black is beautiful", וגיבוריהן היו דמויות של מהפכנים כצ'ה גווארה ופידל קסטרו, לצד מרטין לותר קינג ולהקת הרוק "החיפושיות". בראשית שנות השבעים הגיעו משבים מרוחות אלה גם לישראל. בקמפוסים של תל אביב, אבל בעיקר בירושלים, ניתן היה לזהות כיסים של שמאל חדש שגרעיניו היו עולים מארצות הרווחה ומאמריקה הלטינית. אלה הביאו עמם רעיונות של נאו-מרקסיזם, אבל גם של ליברליזם ופמיניזם מארצות הברית. גם תנועה חתרנית מקומית נוצרה כאן - "מצפן", שהעומד בראשה, אודי אדיב, נשפט בהאשמת חתרנות נגד המדינה ונכלא.

ירושלים שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה "עיר מאוחדת" שהעומד בראשה - טדי קולק - גייס והשקיע סכומים ללא תקדים בפיתוח ובבנייה של בנייני ציבור, שכונות יוקרה ושכונות חדשות בשטחים שסופחו אליה אחרי הכיבוש, וכן בשחזורן ההיסטורי של שכונות עוני ישנות ומאוכלסות כגון משכנות שאננים ובהפיכתן למרכזי תרבות שבהן שיכן אמנים בעלי שם עולמי. עתה, משכובש ונכבש דרו כתף לכתף ועני ועשיר התחככו זה בזה, התחדדו הסתירות והניגודים שאפיינו עיר זו מאז ומתמיד, ואלה התנקזו לשכונת העוני מוסרה-שמואל הנביא. שכונה זו מצויה הן בסמוך לשכונת היוקרה משכנות שאננים, והן בסמוך לשכונות החדשות שהוקמו בשטח הכבוש - רמת אשכול-הגבעה הצרפתית ובהן שוכנו העולים זכאי ה"וילה וולוו". ממזרח היא גובלת בירושלים

המזרחית, וממערבה היא צופה על בנייני העירייה. לנגד עיני תושביה הפכה אפוא מוסררה למובלעת עוני מוקפת תנופה של בניית פאר.

מוסררה היא שכונה של בתים ערביים, ובתחילת שנות השבעים מנתה 3,340 תושבים, 85% מהם מצפון אפריקה - "עולים ותיקים מאוד" שבאו באותו גל שבו הגיעו תושבי ואדי סאליב. וכמו בוואדי, גם כאן עודדו את העולים לעבור ולהשתכן בבתים שבהם גרו עד 1948 ערבים. עולים אלה הוגדרו אפוא כמי שנמצא להם פתרון דיור, ולכן אף שתנאי המגורים בשכונה היו קשים, הבתים עזובים, טחובים וצפופים והתשתית ירודה, הם לא נמצאו זכאי דיור. דיירי השכונה התאפיינו בנחשלות כלכלית וחברתית חמורה, וכ-180 משפחות, כ-900 נפשות, היו רשומות כנתונות לטיפול הקבוע של המחלקה הסוציאלית בעירייה. רבים מילדי השכונה, שכבר היו ילידי הארץ, נשרו מבית הספר והתגודדו ברחובות, ולאחדים היו גם תיקים פלייסיים. מועדון מקומי הקריי סרטים מטעם מפלגת רק"ח, ובמקום פעלו גם מדריכים של חברות רחוב.

לסיכום, קווי הדמיון בין הנסיבות שהביאו בשתי התקופות למחאות החברתיות מראים שישראל הייתה נתונה אז במעבר חד בין מצוקות כלכליות של צנע ומיתון ובין שגשוג ו"בום כלכלי"; בין סכנות צבאיות וביטחוניות ובין ניצחון במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים. טלטלות קיצוניות אלה הוליכו באחת הן להתעשרויות קלות של שכבות גבוהות בחברה, והן לאבטלה ולהעמקת העוני בשכבות הנמוכות. זאת ועוד, בשתי התקופות הגבירו המלחמה והשלכותיה את הפערים החברתיים באופן שלא היה אפשר לגשר עליהם עוד. הן ואדי סאליב והן מוסררה היו שכונות של בתים ערביים ששררו בהן עוני ומצוקות אנושיות קשות, ולנגד עיני התושבים הושקע הון אדיר בשכונות פאר ובבנייה ציבורית משגשגת. דיירי שכונות העוני היו בעיקר עולים מצפון אפריקה, רובם מובטלים ונזקקים לשירותי המחלקות הסוציאליות בעירייה.

ואולם בשנות השישים כבר הייתה החברה הישראלית לכאורה מפוכחת ועסקה בשאלות של "הצלת הציונות" מפשיטת רגל אידאולוגית. מבחינה פוליטית היא הייתה חברה דמוקרטית, אף שעד אמצע שנות השישים היו אזרחיה הערביים נתונים בממשל צבאי, ומ-1967 היא שולטת בעם הפלסטיני בשטחים כבושים מתוך סירוב להכיר בישותו כלאום. מפא"י, המפלגה השלטת, המשיכה לשלוט למרות הסיאוב ופרשיות של עברות צווארון לבן שנחשפו חדשות לבקרים והתרבו בשנות השגשוג. בתחילת שנות השבעים המשיכה מפא"י לא רק להחזיק בשלטון הפוליטי כמפלגה הגדולה והחזקה, אלא גם לשלוט בנכסים ובמוקדי העוצמה הלאומיים.

בשני המקרים פעלו נסיבות אלה כמעגלים חיצוניים שהלכו והתהדקו על המצוקה בשתי השכונות, עד שבסופו של דבר הביאו לידי מתיחות שלא היה אפשר עוד שלא לזהות את אשר הולך להתרחש. ואכן, בשלב זה לא נדרש יותר מגפרור.

ב. הגפרור שהצית את ההתפרצויות

המרי שכונה "מאורעות ואדי סאליב"⁴

ב-8 ביולי 1959 בשעה עשר בלילה נפצע יעקב אלקריף, תושב השכונה שהיה ידוע כשתיין, מיריות שוטר בבית הקפה המקומי. בתוך דקות מעטות התאספו במקום כמאתיים איש ובחמת זעם רגמו באבנים את מכונית המשטרה שחנתה במקום. השוטרים הלכודים ירו באוויר, ומפקד משטרת חיפה, רב-פקד נחמיאס, הוזעק למקום. עד שעות מאוחרות ניסה נחמיאס להרגיע את התושבים, ואולם אלה קראו בזעם: "רצחתם אחד משלנו...". הרוחות לא נרגעו, ולמחרת משבע בבוקר השכונה תססה. כרוזים, מקצתם חתומים בידי דוד בן-הרוש, פעיל פוליטי בשכונה, קראו לצאת להפגין; שלטים נישאו בהפגנה והתריסו: "האם דמנו הפקר?", "רצחתם אחד משלנו", "אפליה של הצפון אפריקאים" ו"לחם, עבודה"; דגל המדינה נישא מוכתם בדם. ועם כל אלה צעדו המפגינים אל עבר תחנת המשטרה וביקשו אישור כניסה לבית החולים רוטשילד כדי לוודא את גרסת המשטרה ולפיה אלקריף לא מת, אלא רק נפצע. האישור התקבל, וכעשרה אנשים נכנסו לבית החולים. באחת עשרה בבוקר נדמה היה שהרוחות נרגעו והציבור התפזר, ואולם אז חלה התלקחות ספונטנית ופרצו מהומות אלימות בשכונת הדר הכרמל הסמוכה לוואדי. ברחובות הרצל, סירקין, סוקולוב, יחיאל ושפירא הציתו המפגינים רכוש ופגעו בו. הם פרצו לחנויות, ניפצו חלונות ראוהו והציתו את מכוניתו של מנהל סניף בנק לאומי במקום. מועדון מפא"י ומועצת הפועלים הושחתו ונהרסו (אך לא כן מועדוני חירות ואחדות העבודה המצויים בסמוך). המשטרה התקשתה להרגיע את הרוחות, ואלה שככו רק בשמונה וחצי בערב. במהלך דיכוי ההתפרעויות נפצעו 15 שוטרים, מכוניות משטרה ניזוקו, 34 מתפרעים נעצרו ו-60 תלונות הוגשו. הנזקים נאמדו ב-25,000 ל"י, כסף רב באותם ימים. מיד אחר כך פשטו המהומות גם ליישובים אחרים, וכחודשיים ימים נשמעו מדי שבוע בשבוע דיווחים על התפרעויות.

בחודשים הבאים דווח כי במגדל העמק ובבאר שבע הוצתו לשכות הסעד והעבודה ונשמעו איומים על עובדיהן. בירושלים יעצה המשטרה למארגני הפגנת תמיכה של תושבי מוסררה לוותר עליה לטובת "הסדר הציבורי", והם נענו. בחודשים אלה קיבלה המשטרה הוראות נחרצות, ישירות מראש הממשלה דאז דוד בן-גוריון ומשר המשטרה, לנקוט את כל האמצעים הדרושים ולעקוב אחר כל הנעשה כדי למנוע ולדכא ללא פשרות ובכל האמצעים את ניסיונות ההתפרעות. המאמץ התרכז בוואדי סאליב. בשל לחצה של המשטרה התקשו דוד בן-הרוש, שם טוב וממן - ראשי הפעילות בוואדי - ליצור קשר ביניהם. התעוררו חשדות על שיתוף פעולה עם המשטרה, וביתו של בבא סידי (דדון), מהמעורבים בהתפרעויות, הוצת. בוואדי נערכו מעצרים, והעיתונות דיווחה על מעצרי מנע. המשטרה פרצה ללא צו לביתו של ממן כדי לערוך חיפוש בביתו כחשוד בקשירת קשר, ושלושה שערכו מגבית למען עצורי הוואדי נעצרו לחקירה. כנס מפלגה של מפא"י, שתוכן להיערך במועדון בהדר הכרמל ונדחה בגלל ההתפרעויות, התקיים כעבור זמן מה בשמירה של "פלוגת

⁴ האירועים מכונים כאן כפי שכינו אז בתקשורת ובמסמכים רשמיים.

הפועל" בראשותו של יוסף אלמוגי. אלה היו מצוידות, כפי שעלה משאילתא בכנסת, באלות, במוטות ובאגרופנים. בכנס נאם רמטכ"ל מלחמת סיני, משה דיין, שאך ימים ספורים קודם לכן ביקר במפתיע יחד עם ראש הממשלה ושר הביטחון בוואדי סאליב. בעיתון התפרסמה ידיעה ולפיה נציג המפלגה בחיפה ניסה לשחד את בן-הרוש כדי שיסכים לוותר על תמיכתו ב"חירות", מפלגתו של בגין, בבחירות. ראש העירייה אבא חושי תבע חקירה ומיצוי הדין עם מי שלטענתו היה "היד המארגנת" החותרת זה חודשים להפרת הסדר הציבורי.

בעיתונות התפרסמו גינויים של "החולייגנים המעוניינים להסית ולזרות פירוד בעם". "הארץ" דיווח על "אלמנטים פליליים" כמי שעמדו מאחורי ההתפרעויות. "ידיעות אחרונות" ראיין "מרוקאי מצליח" במושב, שתמה על טענות האפליה ברוח "מי שרוצה מצליח, אני עשיתי זאת". ב"ידיעות אחרונות" פרסם חביב כנען סדרת כתבות תחקיר על "סירי הלחץ של ישראל" וצילם תמונות של עוני. רק "העולם הזה" נקט עמדה אוהדת כלפי המתפרעים והקדיש את אחד משבועונו לריאיון בלעדי עם בן-הרוש. בכנסת התנהל ויכוח על שאלות כגון "האם יש אפליה", "האם היה שימוש מוגזם בכוח?" ו"האם יש למנות ועדת חקירה?", אבל כל הדוברים ללא יוצא מן הכלל - בכללם חה"כ ישראל ישעיהו, שנולד בתימן, שר המשטרה בכור שיטריה, שמוצאו הספרדי הודגש עתה - הכול גינו את "החולייגנים" והדגישו את הצורך להפריד בינם ובין שאלת קיומה של בעיה חברתית או עדתית כלשהי. זה היה ראש החץ שניסה לבודד את המחאה הזאת ולשמוט את הלגיטימיות מתחת רגלי הציבור שהתארגן כדי למחות, אבל כולם כאחד דחו והכחישו בתוקף את קיומה של אפליה עדתית. ובו בזמן, מתוך הבנה ש"סירי הלחץ בעבעו" בזעם, הוחלט במשרד הסעד להכריז על קצבות ילדים למשפחות מרובות ילדים (הראשון שקיבל את הקצבה היה שר הסעד שלמה לורנץ מאגודת ישראל) וכן על קייטנה מיוחדת לילדי הוואדי. בכס המשפט של הנאשמים בהתפרעויות ישבה בדין השופטת שטרקמן, שלפי המצוטט בעיתון אמרה: "כל מי שיבוא אלי ויכריז שהוא מרוקני יקבל עונש כפול..." (ידיעות אחרונות, 6 באוגוסט 1959). בן-הרוש הורשע ונדון לשנתיים, ולאחר ערעור קוצר עונשו לעשרה חודשי מאסר. הוא ביקש להשתחרר כדי להציג את רשימתו העצמאית במערכת הבחירות לכנסת, אבל בקשתו נדחתה ואת המערכה הוא ניהל מן הכלל ולא עבר את אחוז החסימה. ממן הורשע גם הוא ונדון לשישה חודשים, אבל זוכה לאחר הערעור. לסבג נפסק עונש מאסר על תנאי. כעבור זמן מה נודע כי בן-הרוש קיבל זיכיון לפתוח קיוסק וחבריו זכו לסיוע בדיוור.

לבקשתו של ראש הממשלה מינתה הכנסת ועדת חקירה. הוועדה מנתה חמישה חברים בראשותו של השופט משה עציוני: הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט, הרב הראשי לרמלה יצחק אבוחצירא, עוה"ד רם סלומון וחה"כ יעקב קלינוב. הוועדה התמנתה ב-19 ביולי 1959, טרם שוך האירועים, והתבקשה לחקור את השאלות האלה: (א) כיצד ובאיזה נסיבות פעלה המשטרה; (ב) מה הניע את הציבור ליטול חלק בהתפרעויות; ו-ג) האם הייתה יד מארגנת. הוועדה ראינה 46 עדים, וב-10 באוגוסט, כעבור עשרים יום, פרסמה את מסקנותיה. אלה היו סתמיות: (א) המשטרה פעלה באופן שנועד להעניש את המתפרעים; (ב) ההתארגנות הונעה על ידי הסתה; (ג) ואדי סאליב הוא אות אזהקה למעצבי המדיניות. ב-22 ביולי הכחיש ראש הוועדה האשמות של

מפלגתיות ונטיות "פרו-מפא"יניקיות".

מדברים אלה קשה לקבוע מה הייתה "תגובת החברה על קבוצותיה", כלשונו של הדו"ח, ואולם כל זרועות הממסד - הממשלה, הכנסת, המשטרה, משרדי הסעד והרווחה, בית המשפט, העיתונות (והציבור ככל העולה ממנה) וועדת החקירה - הכול גינו בחריפות וללא יוצא מן הכלל את המתפרעים. כך גם הכחישו הכול בכל מאודם את קיומה של אפליה כלפי "הצפון אפריקאים", אף שבועדת החקירה דיווחו עדים מתושבי הוואדי על מעצרי מנע, על חיפושים ללא צווים ועל התבטאויותיה של השופטת כלפי המרוקאים.

בטווח הקצר הגיבה החברה, על זרועותיה המוסדיות ושלל רבדיה, בהפתעה ובזעזוע, שהתבטאו בדרישה לתגובה כוחנית, מיידית ובלתי מתפשרת כלפי ההתפרצות הספונטנית, האלימה, שבאה ממקום בלתי צפוי. עם זאת, למעט כמה הכרזות על הצורך לדבר ולהתמודד ברצינות עם מצוקותיהן של "האוכלוסיות הצפון אפריקניות" וחרף הסתירות והסימנים שהמצוקות חורגות אל מעבר לשכונה, מיהרו הגופים לחזור ולטאטא את הפרשה אל מתחת לשטיח. בתוך חודשים ספורים היא נקברה, ושבה לקנן בבטן החברה עד ההתפרצות הבאה.

המחאות שכונו "התפרעויות הפנתרים השחורים"

בינואר 1971 נודע לאבנר עמיאל, ראש מדריכי חבורות הרחוב בעיריית ירושלים, על הכוונות לקצץ בתקציבי יחידתו. בפעולה זו ראה עמיאל מכת מוות לפרויקט שהוביל, ובאין שומע להשגותיו החליט לכנס במועדון העירייה ברחוב הלל כמה עיתונאים והציע לנערים שבטיפולו לשטוח את מצוקותיהם. למפגש הגיע רק עיתונאי אחד - יצחק שור מ"על המשמר", וב-11 בינואר הוא פרסם בעיתונו כי חבורת צעירים משכונת מוסררה מתכוונת להתארגן "כדי לעשות משהו", כי "לא ייתכן להסכים להנצחת המצב של דפוקים ושחורים". לא הרחק משם, מתחת למועדון, בקפה "טעמון" ו"בבית התה הצהוב", ישבו אחיהם הבוגרים, שרובם שוחררו לא מכבר משירות חובה בשל אי-התאמה או בשל התנהגות פלילית. שם "גלגלו סיגריות מריחואנה" יחד עם "הבוהמה הירושלמית" ובתוך כך נחשפו זה זמן-מה לשיח של הנאו-מרקסיזם והשמאל החדש.

ב-1-3 במרס נכתב ב"הארץ" שהמשטרה דחתה בקשה לרישיון להפגנה בירושלים בטענה כי המבקשים ידועים כבעלי עבר פלילי, כמקורבים לשמאל ול"מצפן", ולכן לא ניתן לסמוך על הבטחתם כי ישמרו על הסדר הציבורי. ראש הממשלה גולדה מאיר וראש העירייה טדי קולק היו בסוד הדברים: הם קיבלו את המלצת המשטרה שלא להעניק רישיון להפגנה ואף הורו להשתמש בכל האמצעים הנדרשים לשם כך. אנשי בוהמה ידועים כדן בן-אמוץ ועמוס קינן הזדעקו על ההפרה הגסה של הזכות להפגנה, וחרדים לשלומה של הדמוקרטיה עלו באחת לירושלים לעמוד לימינם של המבקשים. הם עודדו אותם להפגין ללא רישיון, ויחדיו עלו מרחוב יפו - הראשי בעיר - עד בית העירייה הממוקם בקצהו. לשון הכרוז בהפגנה הייתה בוטה ונזעמת: "...אנו קבוצת צעירים דפוקים פונה לכל אלה שנשבר להם...". המשטרה החלה לפזר את ההפגנה הבלתי חוקית ונתקלה בהתנגדות. היא השתמשה בכוח ועצרה 13 מפגינים, בהם צעירים ממוסררה וסטודנטים מחוגי השמאל.

כעבור יומיים נערכה עוד הפגנה עם אותם המשתתפים, אבל עתה הצטרפו אליהם מאות מזדהים מירושלים וממרכז הארץ. הם צעדו לעבר בית העירייה והתגודדו על הדשא של גן אוסטר שלפניה. טדי קולק צעק אליהם מחלון הבניין "רדו מהדשא", והם בתגובה נהמו נהמת לעג. לאחר מכן שיגרו המפגינים משלחת אל עבר בניין המשטרה הסמוך, ובפיה דרישה שהעצורים שנעצרו במעצרי המנע בלילה הקודם, עם היוודע דבר ההפגנה, ישוחררו. למעט השחתת הדשא, התנהלה ההפגנה בסדר מופתי, והמשא ומתן עם המשטרה נמשך עד הערב, אז שוחררו שישה, והובטח שהיתר ישוחררו למחרת.

ב-10 במרס החלה מתארגנת תנועה שנרשמה כעמותה. זו עסקה בכתיבת מצע, שכרה את שירותיו של יועץ משפטי, הקימה תאים במוקדים דומים בתל אביב ובחיפה וארגנה סדרה של פעולות מחאה. שמואל שגב, עורך דין ידוע בדעותיו השמאלניות, וד"ר נעמי קיס, עולה מארצות הברית בעלת ניסיון במחאה נגד מלחמת וייטנאם וזכויות השחורים, ליוו מקרוב את שלבי ההתארגנות וגיבוש המצע. התנועה כינתה את עצמה "הפנתרים השחורים" והודיעה שבכוונתה ליצור קשר עם התנועה האחות בארצות הברית. השם שבחרה התנועה מילא את הציפיות, וראש הממשלה אכן הזדעזעה. חמתה של גולדה מאיר עלתה בה, והיא הכריזה בפומבי שלא תיעתר לבקשתם של הצעירים "הלא-נחמדים" להיפגש עמה עד שלא יחזרו בהם מהשם הזה, המשמש תנועה אנטישמית בארצות הברית. הצעירים לא חזרו בהם, ורק ב-13 באפריל 1971, ארבעה חודשים לאחר ההתארגנויות וההפגנות הראשונות של אבנר עמיאל עם חברות הרחוב, תיאות גולדה מאיר לראותם. השיחה נסבה בעיקר על היותם "לא נחמדים" ועל שהם אינם מעוניינים באמת לעבוד. לו חפצו בכך, היו עושים כאביה וכמוהו עצמה ומקבלים עליהם כל עבודה פשוטה שהוצעה להם ולא מבזבזים את כספם על סיגריות, אמרה ופלטה עשן מן הסיגרית שלה. הנציגים מצאו את עצמם חוזרים ומתנצלים על דלות לשונם וחוזרים ואומרים שהם אינם אנטישמים, אלא פטריוטים טובים שאוהבים את הארץ וכל חפצם להיות חלק מן החברה. ברוח זו גם ניתן לתאר את המצע שלהם, שקרא ל"חינוך עד האוניברסיטה, ביטול האפליה בתוך העם היהודי, חיסול העוני, קיצור דרך הייסורים הביורוקרטית לאזרח..." - רצון עז לזכות בהכרה, להשתייך לכלל ולהתנער מן הניכור.

ב-19 במרס נערכה הפגנה נוספת, ואף שהייתה חוקית, היא הייתה אלימה והסתיימה בפגיעה בעשרים מפגינים ובחמישה שוטרים. הפגנות דומות עתידות להימשך עד ספטמבר. הן התנהלו בעורקי תנועה ראשיים, ומשתתפיהן נשאו כרזים ועשו מעשים שנועדו לזעזע. כך למשל הם נשאו ארון מתים ש"בו ייקבר העוני"; הסבו את כיכר ציון, המרכזית בעיר, ל"כיכר יהדות המזרח"; לפני פסח פרצו למחסני מזון ולמפעל תנובה בצפון העיר, גנבו שמן, סוכר וחיילקו אותם לתושבי השכונות העניות; גנבו עם שחר בקבוקי חלב מפתחי בתים בשכונות המבוססות וחיילקו לילדים; ואף השליכו בקבוק מולוטוב אל עבר שוטרים בהפגנה.

המפגינים נישאו חליפות על גבי גלים גדולים של אהדה ציבורית, שהתבטאו בהשתתפותם של מאות ואלפי מפגינים, ועל גבי גלים של גינוי חריף. ב"הפגנת הדוידקה" השתתפו 5,000 איש ובהפגנה בכיכר ציון 3,000. לא פעם פילסה ניידת משטרה את הדרך למפגינים בעורק התחבורה

הראשי, אבל בפעמים אחרות הפליאה בהם את מכותיה וסירבה לשחררם שבועות רבים. כל אלה דווחו בדרמטיות הודות למדיום החדש (רק שלוש שנים) - הטלוויזיה. ראש העיר אף האשים את הטלוויזיה בביום תגרות כדי "ליצור חדשות דרמטיות", ופנה לכנסת לדרוש לחקור את חלקה של הטלוויזיה במהומות. לאחר השלכת בקבוק המולוטוב ירדו המבוקשים למחתרת וחודשים אחדים הסתתרו מפני המשטרה. בחלוף החודשים נודע כי בכוונתם לברוח מישראל ולבקש מקלט אצל אש"ף, שהתקשרות עמו הוגדרה עברה על החוק. המצוד של המשטרה אחר המסתתרים התגבר, ובמקביל התגלעו בין המנהיגים מתחים, ואף התפרסם שביתו של אברג'ל, אחד משלושת המובילים של התנועה, הוצת כעונש על שנחשד בשיתוף פעולה עם המשטרה. באוגוסט, לאחר שבועות ארוכים של מחלוקות חריפות, התפלגה תנועת הפנתרים לשתי תנועות: "פנתרים שחורים" בהנהגתם של אברג'ל, מרציאנו וביטון, ו"פנתרים כחול לבן" בהנהגתו של אדי מלכה, שאליו הצטרף לאחר מכן שלום כהן.

במאי-אוגוסט 1971, לאחר שחסרי דיור פלשו למבנים, הורים למשפחות ברוכות ילדים התפרעו, ופועלים בעיירות פיתוח הפגינו על שאין די בתוספות היוקר, דנה הכנסת במצוקות אלה. באותם ימים גם התנהל לראשונה ויכוח בין שר האוצר ספיר ובין מנכ"ל הביטוח הלאומי ישראל כץ על עצם ההגדרה של העוני. שר האוצר הכחיש בתוקף את קיומו של עוני בישראל, ואילו כץ טען ש"מדובר בעוני יחסי ולא אבסולוטי...". אבל כאשר הילדה מבית שאן אמרה בביישנות בריאיון טלוויזיה: "אני רעבה", היא שמה קץ לוויכוח ההוא. שר העבודה אלמוגי הכריז על הגדלת קצבאות הילדים והזקנים ל-200 אלף ל"י, ויושב ראש הסוכנות עוזי נרקיס – שקודם לכן קבל על שהמהומות שהפנתרים מחוללים "מכבידות על איסוף התרומות לישראל ומזיקות לעלייה" והציע להרחיק את "החולייגנים" – הציע עתה למנהיגי הפנתרים פתרונות דיור בשלומי ובמעלות. אשת הנשיא לעומתו הציעה להרחיקם דרומה דווקא, לסייע להם להקים תחנת דלק באזור ירוחם. כל ההצעות נידחו בחשדנות מתוך הבנה שמדובר במניפולציה שתשתק אותם ותביא קץ למחאה. רק אברג'ל, כך התברר מאוחר יותר, השתתף בווינגייט בקורס מדריכים מטעם העירייה, וביטון קיבל סיוע בדיור בשיכון שמואל הנביא. באביב 1972 עתידה הפעילות לדעוך, אף כי חגורת העניים בישראל הלכה והתרחבה.

ועדת החקירה הוקמה רק בסוף 1971. היא התמנתה כוועדה לענייני נוער במצוקה ברשותו של מנכ"ל הביטוח הלאומי, ישראל כץ, אבל מיד נוספו אליה גם ועדות לענייני דיור, תעסוקה, חינוך, שירותים סוציאליים, הבטחת הכנסה ועוד. קשה להצביע על קשר ישיר בין הוועדה ובין מעשי הפנתרים, אבל עם זה קשה להתעלם מסמיכות הזמנים. הוועדה הייתה ועדת ראש הממשלה ולא ועדה שמינתה הכנסת, ומשמעות הדבר שהסמכות לקבל או לדחות את מסקנותיה הייתה בידי ראש הממשלה. היא נועדה לעסוק במצוקת הנוער, אבל בסופו של דבר עיינה במצוקות ובעוני על תחומיהם השונים. עשרות חוקרים ומומחים השתתפו בה, והיא התעמקה בנושאים כשנה תמימה. הדוח הוגש לבסוף באוקטובר 1972, ולראשונה מאז קום המדינה ניתן היה לקבל תמונה כוללת על העוני והיבטיו במשרדים השונים. מכל מקום, בתוך שנה מפרוץ האירועים הסתיימו לחלוטין כל המחאות וההפגנות בנושאים החברתיים והכלכליים, והנושא נדם לעוד שנים ארוכות.

ג. ההשלכות של האירועים וניתוחם

כמו שנראה, בשני המקרים ההתפרצויות, הנסיבות שהביאו להן והתגובות היו דומות. בתגובות האלימות והנוקשות של כלל מנגנוני הפיקוח של החברה והאחראים לחלוקת המשאבים בה, ניתן לראות תגובות יתר להתפרעויות מוגבלות. כך למשל המשטרה, בהוראתם ובהתערבותם הישירה של ראשי הממשלה בן-גוריון וגולדה מאיר, נקטה כל אמצעי, בכלל זה ניסיון להפריד בין המנהיגים, כדי לדכא את ההתפרעויות במהירות. הממשלה לעומת זה, ניסתה לפתותם בהצעות לפתרון אישי של בעיותיהם. ואולם לפנתרים, שפעלו אחרי מאורעות ואדי סאליב, היו ההתפרעויות זיכרון שפעל כזיכרון קולקטיבי, טראומטי למדי, ועל רקע זה הם למדו את הלקח וסירבו להצעות של שיקום, דיור ועבודה, לפחות בשלב הראשון של ההתארגנות. בשני המקרים הציעו משרדי הממשלה תקציבי "כיבוי שרפות", ובשני המקרים האשימו העיריות וראשיהן את המתפרעים ב"יד חתרנית מארגנת" ותבעו ועדת חקירה. זו אכן הוקמה בשני המקרים. העיתונות היא היחידה שבגישה ניתן לראות שינוי כלשהו: בזמן האירועים בוואדי היא מילאה תפקיד ממלכתי וגינתה את הפרשה מכול וכול, ואולם במחאת הפנתרים גילתה הטלוויזיה, כמדיום חדש, את המציאות יותר משפירשה אותה, לפחות בשלבי הדיווח על האירועים. לא כך מערכת המשפט וועדות החקירה. אף שבכל הנוגע למתח בין זכויות היחיד אל מול המדינה, במקרה הראשון עמדותיהן צידדו בממסד באופן מפורש יותר, בשני המקרים הן התגלו בעיקר ככלי פיקוח ממלכתי יותר מכאמצעי להגן על זכויות הביטוי וההתארגנות של יחידים וקבוצות.

מאחידות זו בתגובות השלטון עולה קו שבר שלו שורשים עמוקים, שהיה קיים אפילו בתקופת ואדי סאליב, גם אם היה סמוי מן העין: לקרבתם התרבותית של העולים מארצות ערב והאסלאם לערבים היה תפקיד סמוי שאיש לא העז להעלותו על דל שפתיו, ואולם הוא פעל ככוח מניע שהנחה הן את המפגינים והן את המגיבים מטעם המדינה. המפגינים ביקשו לעשות הכול כדי להוכיח נאמנות למדינה על ידי התרחקות מכל מה שיכול היה לסמן קרבה כלשהי לעולם הערבי העוין, ואילו הממסד ביקש להפריד את העולים ממזרחיותם, מערביותם, ולקרבתם לאתוס של הישראליות החדשה. שבר זה נגזר אפוא מהקשר בין מוצאם העדתי ורקעם התרבותי השחוק והמודחק של המפגינים והמתפרעים ובין מצבם הכלכלי, החברתי והפוליטי. ואולם בקו שבר זה נעשו שתי הפרדות או הבחנות: ההפרדה הראשונה נעשתה בין המתפרעים, שהכול הציגו אותם כ"חוליגנים" או "קרימינאלים", ובין שאר העולים מארצות ערב והאסלאם. וההפרדה השנייה התייחסה לממדי הבעיה. הכול הסכימו שאולי יש בעיה כלכלית, אבל את קיומה של בעיה עדתית, פרי מדיניות מפלה על רקע של מוצא, הכחישו מכול וכול. בטענות אלה היה אפשר לראות ניסיון לדה-לגיטימציה של מי שבאו לערער על השלטון ועל הקונצנזוס הלאומי, אלא שכאן, לאחר הדה-לגיטימציה הזאת ששללה בעצם את זכותם של המתפרעים לבטא כל מחאה חברתית, החלו הרשויות לנכס את הבעיה החברתית הזאת ואת הטיפול בה לעצמם. הממשלה, הכנסת, ועדות החקירה, העיתונות, העיריות, הציבור (דרך העיתונות) ועוד - הכול

הסכימו שיש בעיה חברתית שחייבים לטפל בה, אבל איש לא ייחס את התעוררותה ואת העלאתה על סדר היום למי שביטאו את המחאה. 5 הטיפול בשורשי הבעיה היה אפוא סלקטיבי, ונגע רק בעניינים שלא סיכנו את הקונצנזוס. נגיעה בשסע העדתי מצד הדיכוי התרבותי היה בה כדי לכרסם באחדות הלאומית, וזו הייתה בשיאה בשני המקרים.

וזו "הנקודה העיוורת" בניתוח כולו. שכן רק מסקירה מחודשת של העובדות לנוכח שאלת הקשר בין עדתיות למצוקה כלכלית נחשף המאמץ העילאי של כל השחקנים בפרשות לנתק את ההיבט-הכלכלי-חברתי מן ההיבט העדתי. הקריאות נגד אפליה וגזענות שנשאו ברמה המתפרעים והמפגינים בגל הראשון, הספונטני, של המחאות השתקו במהרה, לאחר שזכו לקיתונות של ביקורת, עד שדוכאו והודברו לחלוטין. עם זה הציבור והממסד התרכזו בעיקר במצוקות הכלכליות, בבחינת "אשמנו", כהסבר להתפרצויות, והתייחסות זו מילאה תפקיד של כוח ממתן. תגובות היתר נועדו אפוא לעצור איום גדול יותר בעיניו של הממסד - האיום התרבותי שעלול היה להוציא מהבקבוק, כמו שאכן קרה לאחר מכן, את ה"שד העדתי" בלבשו המסוכן יותר, לבוש של קרבתם ודמיונם של העולים מארצות ערב לערבים.

יתרה מזאת, אף שבשני המקרים הנהיגו את המפגינים עולים ובני עולים ממרוקו, באירועי ואדי סאליב הייתה לעובדה זו חשיבות פחותה, הן בעיני המפגינים עצמם והן בעיני הממסד. בהפגנות הפנתרים לעומת זאת, החלה עובדה זו להתבהר, והעולים שמוצאם ממרוקו כבר סומנו כ"עושי הצרות". הבחנה זו עתידה להתחדד ככל שילך המחקר הביקורתי ויתפתח. נראה אפוא שמי שנתפסו כ"עושי הצרות", קרי העולים ממרוקו, היו בעצם הנושאים של דגל המחאה והמאבק על חופש הביטוי וההתארגנות, אף שבעצם הם איימו לשלוח את ילדיהם למיסיון או לשוב למרוקו. משמעותן הרחבה יותר של קריאות אלה הייתה אות לדה-לגיטימציה של המדינה ולציון כישלונה של המערכת לעמוד בציפיות שהציבה היא מעצמה, ליצור חברה שוויונית בישראל.

בקרב הפנתרים ניכרה בתחילה מחאה שכללה איומים להתקשר עם אש"ף ועם הפנתרים בארצות הברית הידועים בהכרזותיהם האנטישמיות, וזעם רב פרץ ואיים לערער את אושיות הקונצנזוס הלאומי. ואולם בגל השני של המחאות, לאחר התוכחות על שהם "ילדים רעים" ו"לא נחמדים", נרתעו אפילו הם עצמם (אם כי לא פה אחד) מדימוי זה, וגילו רצון עז לזכות בהכרה ולהיכלל בקונצנזוס הלאומי. מאוחר יותר נמצאו בכרזות של הפנתרים גם משפטים כגון "גם אנחנו ציונות" ו"גם אנחנו גרישא פייגין". בכך נקברה שוב מחציתה העיקרית של הבעיה - הזהות והתשתית התרבותית של יוצאי ארצות ערב והאסלאם, שנשחקה ונדחקה. ומדוע? כדי לענות על שאלה זו איננו יכולים להסתפק בניתוח המאורעות מן ההיבט הכלכלי, ויש לראותם כמכלול בהקשר הישראלי והבין-לאומי שבהם התחוללו.

---

⁵ צביעות דומה באה לידי ביטוי גם באופן שבו טיפלו הרשויות בפרשת משולם, שמסוף שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים טען לחטיפתם של ילדי תימן. הרשויות ערערו על הלגיטימיות של העמותה לעסוק בנושא זה, אבל הצרו על השערוריה גופא.

לפי שעה מה שנחשף הוא העוצמה הבלתי-פרופורציונלית של התגובות להתרחשויות, שבסך הכול היו מוגבלות בהיקפן. במה איימו ההתפרצויות לפגוע? חוסר הפרופורציה בין היקפם המצומצם יחסית של המאורעות ובין התגובה של כל מערכות השלטון, הזזה בשני המקרים, חושפת מאבק קיומי שמתנהל בבטן החברה הישראלית מראשית התגבשותה. ב"מאורעות ואדי סאליב" ו"התפרעויות הפנתרים השחורים" באו לידי ביטוי קצות הקרחון של מאבק ארוך טווח שמתנהל בין האתוס הציוני ובין תרבותם של העולים מארצות ערב והאסלאם לגוניה. במאבק זה החברה הישראלית בכללותה (המזרחים והאשכנזים) עמדו לנוכח דילמה שבה הם נדרשו לבחור רק באפשרות אחת ולשלם את מחיר הויתור על האחרת: האם לבחור בכור ההיתוך ובערך המזוהה כאחדות לאומית ובחברה הומוגנית בעלת מכוונות מערבית? או שמא להכיר בהטרוגניות התרבותית של החברה הישראלית, על כל הסותר את האתוס הציוני והעומד בדרכו? המחיר של הבחירה באפשרות הראשונה היה חברה רזה מבחינה תרבותית, מערבית ונעדרת סובלנות, חברה דכאנית שדוחקת לשוליים כל גילוי שסותר את הערכים של התרבות המערבית המשתקפת מן האתוס הציוני (שבהקשר זה מוגדר כמקרה פרטי של היורוצנטריזם ביחסו לאוריינטליזם, כמו

⁶ שעולה מניתוחו של אדוארד סעיד). מחירה של הבחירה באפשרות השנייה, חברה הטרוגנית, היה ויתור מכול וכול על זהות מערבית, הומוגנית, חילונית בתוספת ערכיה הייחודיים של הציונות - מה שמסתבר קרה בדיעבד לצד התחזקותו של חוסר סובלנות תרבותי. במציאות הישראלית קיבל מאבק זה מגוון של צורות כתוצאה מתהליכים היסטוריים, חברתיים ופוליטיים, בין השאר התביעה לחלק מחדש את המשאבים הכלכליים והמאבק על זכות הביטוי של ערכי התרבות של "המזרחים" (היהודים המרוקנים, היהודים התימנים, היהודים העירקים וכו'), כעניין שחורג מפולקלור.

מניתוחם של שני האירועים עולה תמונה מורכבת למדי: רוב החברה הישראלית (ובכלל זה המזרחים), בחר באפשרות הראשונה של חברה הומוגנית מערבית, גם במחיר היותה דכאנית ובלתי סובלנית. התוצאה הייתה הגמוניה תרבותית מערבית שנאלצת להיאבק על קיומה, ובמצב זה הפכו מנגנוני השלטון והממסד מכלים שאמורים להסדיר את היחסים ואת חלוקת המשאבים על פי עקרונות של שוויון ועל פי ערכים של זכויות דמוקרטיות, לכלי שרת בידי החלק ההגמוני בחברה, שקיבל עליו (מזרחים ואשכנזים כאחד) את ערכי הציונות והתרבות המערבית. ואל מול תרבות הגמונית זו אמנם לא עמדה תרבות חלופית, אלא רק רסיסי כוחות חברתיים שבדרכי מחאה ומאבק ביטאו את ה"אני מאשים" על שחיקתם ודיכויים.

לימים נעשו משתפי ההתפרעויות חלק מן המעמד הבינוני הישראלי, ובכנסת ה-14, בשנת 1996, היו להם 37 חברי כנסת שמוגדרים מזרחים, ארבעה שרים, וכוח אלקטורלי שמהווה לשון מאזניים. ואולם הבעיה העדתית המשיכה להרים ראש ולהתסיס תנועות חוץ-פרלמנטריות בכללן גם תנועות אינטלקטואלים כגון "המזרח אל השלום", "קדם - הקשת הדמוקרטית המזרחית"

⁶ Edward Said, *Orientalism*, New York: Vintage Books, 1979, ובעברית: אדוארד סעיד, **אוריינטליזם** (תרגום מאנגלית: עטליה זילבר), תל אביב: עם עובד, 2000.

ותנועת "אחותי - תנועת נשים מזרחיות" שבהקמתן של שתי האחרונות השתתפתי. מכל זה עולה שבשני המקרים החמיצה מדינת ישראל, על זרועותיה הממסדיות, שתי הזדמנויות להפוך את המחאות לביטויים של מאבק חברתי, למחאה שתכליתה מאבק למען צדק ושוויון של קבוצות שצמחו מלמטה. במקום זאת בחרה מדינת ישראל לסמן את המוחים, למען ידעו גם הדורות שלצמיחה פוליטית דרך מחאה "מן השטח" יש סיכוי להצליח פחות מצמיחה פוליטית ב"צינורות המקובלים" כגון מפלגה או הצנחה מהצבא. אבל אם יש לקח שיש ללמוד, אין זה לקחם של מי שמחאתם דוכאה, אלא הלקח שעל המדינה ללמוד, שמחאות חברתיות, ולא רק הפגנות שמאל, הן ביטוי להשתתפות פוליטית שתורמת לפיתוחה של הדמוקרטיה.